

MESNEVİLERDE RÜYA TEORİLERİ

Gülçiçek AKÇAY*

Öz: Doğulu bilginlerin ilahi ve uyarıcı bir mesaj, tanrısal bir bilgi kaynağı olarak kabul ettikleri rüya ile ilgili akal yürütmeler ulema ve urefa kadar üdebanın da zihnini meşgul etmiş, Türk-İslam edebiyatının ürettiği eserlerde de fikir malzemesi olmuştur. İnsana ait belki en gizemli zihinsel faaliyetlerden olan rüyanın ne olduğuna dair sorulara ayrıntılı cevaplar niteliğinde çeşitli teoriler ortaya konmuş, bu teoriler rüya konusunu ele alan ilmi, felsefi ya da tasavvufi eserlerin yanı sıra şiirde, hususen mesnevilerin muhtelif bölümlerinde yerlerini almıştır.

Biz bu makalede Yûsuf Hâs Hâcib, Sultân Veled, Aşık Paşa, Hoca Mes'ûd, Mu'îni, Hamdullâh Hamdî, Lârendeli Hamdî, Vüçûdî, Yabyâ Bey, Lâmi'î, Hasan Ziyâ'î, Şâbî ve Sâlim Efendi'nin rüyanın mahiyeti ve işlevi, rüya çeşitleri, rüyayı şekillendiren fiziksel koşullar ve rüya tabiri ile ilgili verdikleri teorik bilgileri, kaleme aldıkları mesnevilerden takip etmeye çalışacağız. Böylelikle genelde divan şiirinin, özeld e mesnevi türünün ilim, felsefe ve din alanına giren konularla da ne ölçüde ilgilendiğini, şairlerin fikirlerini sunmak için bu türden nasıl yararlandığını görmeyi amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, mesnevi, rüya teorisi, rüya çeşitleri, rüya tabiri.

Dream Theories In Mesnevis

Abstract: Reasonings concerning with the dreams which had been regarded as a divine and cautionary message, as a celestial source of information by the eastern scholars; had filled of men of letters' minds as the same way that they had filled the scholars' and those who are wise; also became material of thought for the literary works which had been produced by Turkish – Islamic literature.

Several theories which are responsive for the answers to the questions concerning that what the dream, maybe the most mysterious mental activity which belongs to mankind is; took places at poems, especially at the several parts of Mesnevis as well as scientific, philosophical or tasavvufian works.

In this article, we are going to try to follow the theoretical enlightenments with regard to the essence and function of the dreams, sort of the dreams and interpretation of the dreams; from the Mesnevis that consigned to writining by Yûsuf Hâs Hâcib, Sultân Veled, Aşık Paşa, Hoca Mes'ûd, Mu'îni, Hamdullâh Hamdî, Lârendeli Hamdî, Vüçûdî, Yabyâ Bey, Lâmi'î, Hasan Ziyâ'î, Şâbî and Sâlim Efendi.

By this means, we aim to notice that what degree did the Divan Poetry in general and specifically the Mesnevis interest about the subjects that included in science, philosophy and religion; also how did the poets make use of this genre to express their opinions.

Key words: Divan poetry, mesnevi, dream theory, sorts of dreams , interpretation of dreams

Giriş

En basit manasıyla *uykuda görülen şey*, ifadesi ile tanımlanan rüya, Batılı bilginlere göre gün içerisinde karşılaştığımız olayların bilinçaltında büründüğü hal, Doğulu bilginlere göre ise daha çok ilahi ve uyarıcı bir mesaj, insanın ruhu ile gördüğü ve aklı ile idrak ettiği bir olay ya da uykuda misal âlemini seyreden ruhun gördükleridir

* Dr. Öğrt. Üyesi. Trakya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Edirne / TÜRKİYE. E-posta: gulcicekkorkut@hotmail.com ORCID No: 0000-0002-6404-6273

(Güven vd. 2006: 13). İnsanın kalbinde bulunan nuraniyeti ve zulmeti uyku halindeyken kendisine müşahede ettiren hâldir rüya:

“İnsanın cismi ve heykeli hem nuraniyeti, hem de karanlıkları kapsar. Yani; hem hayal, hem misal âlemini içine alır. Kalp ise; bunların hem mahzeni, hem de menbaı olduğundan karanlık ve nuraniyeti ayırıcı bulunmakla bu âleme ‘âlem-i şehâdet’ derler. Bu ismin verilme sebebi, karanlık ve nuraniyeti görüp ayırmasından dolayıdır. İşte, uyku halinde şahıs, zulmet ve nuraniyeti gördüğünden bu iki görüşte zuhur eden hallerin hepsine birden rüya derler.” (Geylani 1983: 56).

İnsanlık tarihinin başladığı andan şu ana kadar tecrübe edilegelen bir vakta olan rüyayı hangi fiziksel ve zihinsel şartların meydana getirdiği, rüyanın bir gayesinin, gizli bir dilinin olup olmadığı konusu modern ilimde olduğu kadar felsefe ve dinde de ele alınmıştır. Medeniyet tarihi boyunca rüya dinî tecrübenin, rüya hadisesine getirilen dinsel açıklamalar da rüyanın anlaşılmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Babil, Asur, Hindistan, Mısır, Çin, Roma gibi eski çağ medeniyetlerinde olduğu kadar semavi dinlerde de rüya konusuna büyük yer verilmiştir. “Tevrat, İncil ve Kur’an, rüya konusunda bazı bilgiler vermekte ve rüya yorumlamasına dair örnekler sunmaktadır.” (Aydar 2005: 40). Ayrıca rüyalarda görülen bazı olay ve sembollerin dini bir içerik taşıdıkları düşünülmüş ve bunların bağlayıcı niteliğinin olduğuna inanılmıştır.

Türk- İslam düşünce ve inanç dünyasının rüya konusundaki tutumuna bakıldığında hadislerin ve ayetlerin rüya ilmini tasdik ettiği ve İslâmiyet’in rüya tabirine şer’î bir ilim gözü ile baktığı görülmektedir. “Rüyalar sezgisel bilgidir; en az aklî ve naklî bilgi kadar değerli bir kaynak olarak görülür.” (Yılmaz vd. 2007: 1069). Kur’an’da Hz. İbrâhim, Hz. Yûsuf ve Mısır hükümdarının gördüğü rüyalardan bahsedilir. Bununla beraber Hz. Muhammed’in gördüğü bir rüyanın doğru çıktığı Allah tarafından bildirilmektedir. Hadislerin İslâm’ın Kur’an’dan sonra ikinci kaynağı olduğunu hatırlatan Çelebi’ye göre rüyalar hakkındaki hadisler de rüyaların işlenişini anlamak açısından önemlidir:

“Hadislerde rüyanın insan hayatındaki yerine ve önemine defalarca değinilmiştir. Resûl-i Ekrem’e ilk vahiy sâlih rüya şeklinde gelmiş, altı ay müddetle vahiy bu şekilde devam etmiştir. Bir hadiste yirmi üç yıllık vahiy müddeti içerisindeki bu altı aylık zaman dilimi kastedilerek, ‘Müminin sâdik rüyası nübüvvetin kırk altıda biridir’ buyurulmuş (Buhârî, ‘Ta’bîr’, 5; İbn Mâce, ‘Ta’bîr’, 1; Tirmizî, ‘Rû’yâ’, 2-3), vahyin kesilmesine karşılık mübeşşirâtın devam ettiği bildirilmiştir (Buhârî, ‘Ta’bîr’, 6)” (Çelebi 2008: 307).

Dini inançlar, dine dair bilgiler, dinsel hüviyet taşıyor hale gelmiş gelenekler, temayüller ve mistik tecrübeler, içinde buldukları - ve belki de- içine aldıkları toplumların edebi eserlerinde de işlenen önemli malzemeler konumuna gelmiştir. Divan edebiyatının İslâm dininin kapsamına giren hemen her konuyu çeşitli formlarda işleyen eserler ürettiğini söylemek malumun ilamıdır. Rüya da İslâmî edebiyat başlığının kapsadığı her türde işlenen malzemeler cümlesindedir. Rüyanın ne olduğu, işlevi/gayesi, meydana geliş şartları gibi konular edebi eserleri meydana getiren şair ve yazarların da zihinlerini meşgul etmiştir.

Türk edebiyatında rüya ve rüya âlemine dair manzum, mensur veya manzum-mensur karışık kaleme alınmış metin veya risâleler mevcuttur. *Hâb-nâme*, *hâbiyye*, *vâkı’a-nâme* gibi isimlerle anılan bu metinler, görülen bir rüya anlatılıyormuş gibi bir olay ya da kişi hakkında görüşlerin söylenmesine dayalıdır. Zavotçu’nun tespitine göre (2007: 53), Türk edebiyatında bu adla yazılmış ve yayınlanmış eser sayısı dörttür:

Ömer Fu'âdî Efendinin *Risâle-i Hâbiyye*'si (Zavotçu 2007), Veysi'nin *Vâkı'ât* veya *Vâkı'a-nâme* adıyla bilinen *Hâb-nâme*'si (Altun 2015), Haşmet'in *Hâb-nâme-i Haşmet* adıyla bilinen *İntisâbü'l- Mülûk*'u (Arslan vd. 1994) ve Vezir Edhem Pertev Paşa'nın *Hâb-nâme ve Lâhikası*.¹

Rüyalarda görülen motiflerin neyi sembolize ettiği konusunu ele alan eserlere *tâ'bir-nâme* yanında *ta'birât-ı vâkı'ât*, *ta'birât-ı rü'yâ*, *rü'yâ-nâme*, *vâkı'a-nâme*, *seyr-nâme*, *güzâriş-nâme* gibi isimler verilmiştir. Seyyid Süleymân'ın (Zengin 1997), Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (Habiboğlu 1990), İbni Sîrîn'in (Erdoğan 1993) ve Niyâzî Mısırî'nin (Yılmaz vd. 2007) eserleri Osmanlı edebiyat sahasındaki en meşhur tabirnamelerdir (Gökyay vd. 2010: 333).

Sanat ve özellikle şiir konusunda akıl yürütmüş birçok düşünür ve sanatçı Platon'un şairlerin akla dayanmadıkları; bir nevi vecd içinde, kendilerinden geçmiş olarak, ilhamla şiir yazdıkları (Moran 1994: 21) şeklindeki teorisine katılmaktadır. Bu kendinden geçme halinin rüyada da vuku bulacağını düşünmek pek tabiidir. Klasik Türk edebiyatında da birçok eserin müellife, rüyasındaki bir telkin sonucu yazdırıldığı inancının kaynağı bu teori olsa gerekir. Özellikle mesnevîlerin *sebeb-i te'lif* bölümlerinde bu tarz rüyalar açıkça anlatılmıştır. Ahmedî'nin *İskender-nâme*'si (Demirbilek 2000), Bedr-i Dilşâd'ın *Murâd-nâme*'si (Ceyhan 1997), Yazıcıoğlu Mehmet'in *Muhammediye*'si (Çelebioğlu 1996), Lâmi'î'nin *Gûy u Çevgân*'ı (Tezcan 2016), Nevî-zâde Âtâyî'nin *Heft-Hân*'ı (Karacan 1974) telif sebebi rüya telkini olan mesnevilerdendir.

Rüyanın mahiyeti ve işlevi, çeşitleri, zihinsel ve fiziksel koşullara göre nasıl şekillendiği, rüya tabiri hakkında sorulara cevap niteliğinde çeşitli teoriler, rüya konusunu ele alan ilmî, felsefî ya da tasavvufî eserlerin yanı sıra mesnevîlerin muhtelif bölümlerinde de yer almıştır. Bu makalede, taramalarımız sonucu bu nitelikte olduğunu tespit ettiğimiz mesnevîlerden Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig* (Kaçalın 2008), Sultân Veled'in *Rebâb-nâme* (Eroğlu 2011), Âşık Paşa'nın *Garib-nâme* (Yavuz 2000), Hoca Mes'ûd'un *Süheyl ü Nevbahâr* (Dilçin 1991), Mu'înî'nin *Mesnevî-i Murâdiye* (Yavuz 2007), Hamdullâh Hamdî'nin *Yûsuf u Zelîhâ* (Üstün 2014), Lârendeli Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* (Abdelmaksoud 2004), Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr* (Aydemir 2017), Yahyâ Bey'in *Gülşen-i Envâr* (Sağlam 2016), Lâmi'î'nin (Esir 2017) ve Şâhî'nin *Ferhâd-nâme* (Özcan 2007), Mostarlı Hasan Ziyâ'î'nin *Şeyh-i San'ân* (Gürgendereli 2007), Sâlim Efendi'nin *Hüsrev ü Şîrîn* (Nizam 2010) adlı eserlerinin ilgili bölümleri ele alınacaktır. Bunlardan alınan örnek beyitler çeviri yazı işareti kullanmadan, okuma yanlışları ve vezin bozuklukları varsa düzeltilerek verilmiştir.

Yukarıda adlarını sıraladığımız mesnevîlerin muhtelif bölümlerinde şairler, rüyayı bir anlatı ögesi olarak kullanmanın yanı sıra zaman zaman rüya olgusunun mahiyeti ve işlevi ile ilgili -genel itibarıyla dine ve tasavvufa hatta dönemlerinin tıp ilmine dayanarak şekillenen- fikirlerini sunma fırsatı bulmuşlardır. Bunlar, çalışmanın bundan sonraki kısmında “rüyanın mahiyeti ve işlevi, çeşitleri, rüyayı şekillendiren fiziksel koşullar ve rüya tabiri ile ilgili teoriler” hakkındaki beyitlerin ele alındığı beş ana başlık altında incelenecektir.

¹ Gencay Zavotçu'nun adı geçen kitabında adı geçen bu eserin kendisini görmediğimiz, basım tarihi ve yeri ile ilgili herhangi bir bilgi bulamadığımız için kaynak belirlemedik.

1. Rüyanın Mahiyeti ve İşlevi ile İlgili Teoriler

Doğulu bilginlerin rüyayı daha çok ilahî ve uyarıcı bir mesaj olarak tanımladıkları üzerinde makalenin giriş bölümünde durulmuştu. Misal âlemi, gayb âlemi kadar bu dünya hakikatlerinin de Allah'ın kalbe verdiği ilhamla keşfolunduğu bir ortamdır rüya. Saliki irşat eden mürşit, Allah'tan bir nimettir. İmamoğlu'ya göre "gelecekle ilgili alâmetler"i gösteren rüyalar hakikat âlemine açılan pencerelerden, olmuş ve olacak hadiselerin aynen veya bir kısım sembollerle müşahade edilmesinden ibarettir (2010: 22). Rüyanın mahiyeti ve işlevleri şu başlıklar altında beyan edilebilir:

1.1. Rüyada misal âlemi keşfolunur: Kılıç'a göre İbnü'l-Arabî'nin *âlem-i melekût*, *âlem-i berzah*, *âlem-i hayâl* gibi isimlerle andığı misâl âleminde yukarıdaki ervah âleminde bulunan her bir ferdin cisimler âleminde bürüneceği suretlerinin birer benzeri görünür. Bu âlem ruhlar âlemiyle cisimler âlemi arasında berzahdır (1999: 503). Rüya da İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre "mana âleminde rü'yet âlemine semboller şeklinde indirilen ilham olarak da değerlendirilir. Sûfiler ise rüyayı uykuda misal âlemini seyreden ruhun gördüklerini uyanınca hatırlaması şeklinde açıklamaktadır." (Çelebi 2008: 307).

Günay Kut'un "tasavvuf ile edebiyatı buluşturan bir şeyh" (2003: 96) olarak tarif ettiği Lâmi'î *Ferhâd-nâme*'sinde Behrâm'ın rüyasını yorumlayan Râhip Şem'un'un ağzından rüyanın mahiyetini bildirir. Ona göre rüya, "esrarlı hükümleri olan bir misal ülkesi"dir. Sabah aydınlığında olduğu gibi *sâdik* ve *kâzib* olmak üzere iki çeşittir:

*Ki hâb ahkâmının esrârı vardur
Misâl ikliminin etvârı vardur
İki kısım üzredür hâbun beyânı
Bana tut sâdik isen gûş-ı cânı
Fürûğ-ı subha benzer bu iki hâb
Dürûğ u sâdik bâbından urur tâb* (Esir 2017: 208)

Şeyh-i San'an adlı mesnevisinde, "rüyasında gördüğü bir Hıristiyan güzeline âşık olup dinini terk eden, birçok maceradan sonra esas olanın Allah aşkı olduğunu anlayıp tövbe eden"(Gürgendereli 2005:300) şeyhin hikâyesini anlatan Hasan Ziyâ'î'ye göre zahirdeki her eşyanın, "işlenen her amelin bâtında aksettığı bir ayna" gibidir rüya:

*Tut ki âyîne gibidür rü'yâ
Ki olur mün'akis anda eşyâ
Zâhiren her ne ki kılâñ a'mâl
Bâtına mün'akis olur fi'l-hâl
Her ne işlerse kişi zâhirde
Olur ol vâkı'ası her yirde* (Gürgendereli 2007: 114-115)

Şâhî mahlaslı Şehzâde Bâyezîd *Ferhâd-nâmesi*'nde rüyayı "hayal sarayının perdesi açılarak gönlün cennete dönüştüğü an yaşanan tecrübe" olarak tarif eder. Can şahidi gönül kadehinde aks edince orada masiva zahir olur:

*Açılup perde-i sarây-ı hayâl
Oldı dil hânesi behişt-misâl
Aks idüp câm-ı dilde şahid-i cân
Mâsivâ zâhir oldı anda hemân* (Özcan 2007: 108)

Sâlim Efendi *Hüsrev ü Şîrîn* adlı eserinde Hüsrev'in, dedesi Nûşîrevân'ı rüyasında gördüğü bölümü anlatırken rüyayı "hayal perdesinin kapatılıp misal âleminin keşfedildiği, mananın ötesinin de idrak edildiği mana sarayı" olarak tanımlamıştır:

*Bend etdi çü perde-i hayâli
Keşf eyledi 'âlem-i misâli
Mekşûf idi mâverâ-yı ma'nâ
Gördi açılıp serây-ı ma'nâ (Ayan 2010: 256)*

1.2. Rüya gayb âleminin kapılarını açar: Allah rüya vasıtası ile gaybdan alametler gösterir. İnsan ruhu uykuda manalar âlemine daldığında kendisine gaipten şekil ve suretlerin akisleri gösterilir:

“Gazzâlî rüyayı, uykuda insan ruhu ile levh-i mahfûz arasındaki perdenin kalkmasıyla levhte yazılı olan şeylerin bazısının insan kalbine yansımaları olarak açıklar (İhyâ, IV, 903). Fahreddin er-Râzî de benzer açıklamalar yapar (*Mefâtîhu'l-gayb*, XVIII, 135). İbn Haldûn'a göre rüya, uykuda insan ruhunun mânalar âlemine dalması sonucunda gaipten kendisine akseden varlıklara ait şekil ve sûretleri bir anda görmesinden ibarettir. Eğer bu akis zayıf, hayaldeki remzi de açık bir şekilde aksettirmiyorsa tabire muhtaçtır (Mukaddime, I, 380-384). İbn Haldûn, Mukaddime'nin meslekler bölümünde rüya tabiri ve tabircilerinden, rüyanın doğruluğuna delâlet eden alâmetlerden ve rüyanın vahiyle münasebetinden söz eder (II, 1136-1141).” (Çelebi 2008: 308).

Gaybdan haberdar olmak, peygamberliğin alametlerindedir. Herhangi bir mümin de bazen Allah'ın takdiri ile rüyalarında gaybdan haberdar edilebilir, rüya âleminde müşahede ettikleri misal âleminde gerçekleşebilir. Her insanın çok nadir de olsa, içinde çeşitli mesajlar ve sırlar barındıran *rahmanî rüya* görebileceğine inanan Yûsuf Hâs Hâcib'in, amacı “dünyevi iktidara ve uhrevi saadete ulaştıracak bilgi”yi verme (Eker 2007: 195) olan *Kutadgu Bilig* adlı mesnevisinde, rahman olan Allah'ın kulunun iyiliğini arzulayarak ona rüyada alametler gösterdiği inancı yinelenmiştir:

*Bu tüş ilmi körgil bağırsak bayat
Kulı edgüsin koldı berdi âyât (Kaçalın 2008: 229)*

Mu'înî *Mesnevî-i Murâdiye* adlı eserinin, şahın ve hakîmlerin aczini görüp istihareye yattığını beyan eden bölümünde şahın uykuya daldığı anı anlatmaya başlamadan önce rüyanın ne olduğu hakkındaki fikirlerini iki beyitle özetler: Rüya “bedenin meşgalelerini ve cihanın ahvalini bırakıp cana gark olmakla açılan bir kapı”dır. O rüyada tenin gaflet uykusu terk edilir ve gayb âleminin kapıları açılır:

*Sen de uyu ko beden eşgâlini
Gark-ı cân ol ko cihân ahvâlini
Feth-i bâb ola sana ol hâbdan
Terk idersen nevm-i gaflet hâb-ı ten (Yavuz 2007:54)*

Lârendeli Hamdî *Leylâ vü Mecnûn* adlı eserinde Mecnûn'un gördüğü rüyayı anlatırken onu “ruhun bâtin âlemine girmesi” olarak tanımlar:

*Çü bâtin 'âlemine girdi rûhı
Düşünde seyr kıldı bu fütûhı (Abdelmaksoud 2004: 243)*

Taşlıcalı Yahyâ tasavvufu anlatma gayesi ile yazdığı *Gülşen-i Envâr*'ında “Allah'a ulaşma yolundaki sufilerin gördükleri rüyaların, onları doğruya yönlendirdiği” (Sağlam 2016: 37) düşüncesini işler. İranlı Sa'dî'den aktardığı rüyalar ve yorumlarından önce rüya ve tabiri hakkında fikirlerini dile getirir. Allah'ın gizli bir işareti olan rüyanın sırrını çözene aferinler eder:

*Vâkı'adur remz-i Hudâ-yı Mu'în
Hikmetini hâl idene âferin*

Vâkı'adur âyine-i rûy-ı cân

Her ne ise hâlünü eyler beyân (Kaya 2004: 65)

1.3. Rüyada cihan hakikatleri keşfolunur: Rüya zaman zaman Allah'ın, hakikatleri gönüllere ilham ettiği bir ortamdır. Bu ortamın yaratılması için gönülün mâsivâdan temizlenmiş olması gerekmektedir.

Vücûdî, iki sevgilinin aşk hikâyesini anlatırken didaktik unsurlara da yer verdiği (Sarıkaya vd. :2016 661) *Hayâl ü Yâr* adlı eserinde gönül aynası tamamen cilalanırsa uyku vaktinde orada tüm cihanın görülebileceği inancını dile getirmiştir:

İden âyinesine saykal-ı tâm

Görür anda cihânı vakt-i menâm (Aydemir 2017: 179)

1.4. Rüya saliki irşat eder: Rüyalar maddî benliğin yanı sıra, akli ve ruhu geliştirirler, dünya ve ahiret eğitiminin önemli bir parçasıdır. “Âlem-i misalden şehadet âlemine yansıyan hakikat cüzleri mesabesinde olan rüya, tasavvufta sâlikin yolundaki işaretler hükmündedir. Gördüğü rüyalar yolun neresinde olduğu hakkında çözümlenmesi gereken semboller ve manalar içerir.” (Paşalı 2007: 34).

Hasan Ziyâ'î, *Şeyh-i San'ân* mesnevisinin, şeyhin gördüğü rüyanın hakikatlerin habercisi olduğu yolundaki fikirlerini beyan ettiği bölümünde salih kişiler için lütuf olan rüyanın yaramaz işler işleyenlere yol gösterici olduğunu bildirir:

Sâlihe vâkı'adur lutf-ı Hudâ

Tâlihe vâkı'adur râh-nümâ (Gürgendereli 2007: 115)

Mürşidin saliki gaflet uykusundan uyandırması gibi rüyalar da ten gözünün kapanıp can gözünün açılarak müşahede edilen dünyalara kapı açar. Gafili uyandırdığı gibi âkili sirlara vâkıf kılar:

Uykuda olmayan aîlar bu sözi

Niceler uyku ile açdı gözi

Nicesi gözlerin uykuda yumar

Cân gözün şevk ile bidâr eyler

Hâbdur gâfili bidâr kılan

'Âkili vâkıf-ı esrâr kılan (Gürgendereli 2007: 115-116)

Rüya, Taşlıcalı Yahyâ'ya göre can yüzünü gösteren bir aynadır ve can ne haldeyse onu beyan eder. Eğer Hakk'ın nazar ettiği salik tarafından görülürse onun ahvalini ıslah eder. Bu haliyle rüya âlemi, onu gamdan kederden kurtaracak bir mürşittir adeta. Zahidin gözünü hâ harfi gibi açar, âbidin gözünü de nurla doldurur. Salih kişiler rüyalarında gökteki gezegenlerle ışıklar içinde sevinçle yürür ve dünyada hangi veliye itikat etmişse ruhu onun ruhuyla birleşir, müşküllerini ona sorar, onun irşadıyla gizli sırları çözer, hakikatten haberdar olur:

Vâkı'adur âyine-i rûy-ı cân

Her ne ise hâlünü eyler beyân

Sâlike Hak'dan ki ola bir nazar

Düşleri ahvâlini ıslâh ider

Âlem-i rû'yâ ile irşad olur

Hâdise-i gussadan âzâd olur

Hâ gibi gözünü açar zâhidün

Aynını pür-nûr ider âbidün

Sâlih olanlar eyü düşler görür

Gökteki seyyâreler ile yürür

*İzzet ile nite ki kandîl-i nûr
Arş serîrinden olur pür-sürûr
Müşkilin ervâha sorar gâh olur
Râz-ı nihândan dili âgâh olur
Kangı veliye ki ide i'tikâd
Rûhı ider rûhı ile ittihâd (Kaya 2004: 65- 66)*

1.5. Rûya cana dünyada elde edemediği nimetlerin kapıları açar: Şairlerin uykunun bir nimet olduğu hakkındaki bu fikirleri adeta “O’nun ayetlerinden biri, geceleyin uyumanız, gündüz de O’nun lütfundan nasibinizi aramanızdır.” (Rûm, 30/23) ayetinin tefsiri mahiyetindedir.

Sultân Veled’in *Rebâb-nâme*’sinde yer alan Türkçe beyitlere göre rûya, canın insandan habersiz işler çevirdiği bir ortamdır. İnsan uyuyunca can gövdeden çıkar, istediği yeri gezer, istediğini yer içer, istediği surete bürünür. Beden uyuyorsa da can uyanıktır:

*Uykuda gör cânımı kanda gider
Sinsüz anda cân niçe işler ider
Sen yatıcağ gevdeden cânun uçar
Kuş gibi kanda dilerse yir içer
Kendüzinden yüz sûret bir cân olur
Şehr olur bâzâr olur dükân olur
Kendüden hem yer olur hem gök olur
Cân uyanıktır eğer gevde yatur (Eroğlu 2011: 318)*

Âşık Paşa’nın çeşitli konular hakkında dini- tasavvufî bilgi verdiği *Garîb-nâme*’sinde *Dâsitân* adını verdiği bölümlerden biri salikin rüyaları ile ilgilidir. Düş; insanın kendisini kâh dağda, kâh suda, kâh gökte uçarken, kâh yeryüzünde yer içerken, kâh atla, kâh vuslatla, kâh firkatle hayatı tecrübe ettiği, kâh Allah’ın takdirini gördüğü, kâh mahlûkun tedbirini duyduğu, kâh kendini ölü gördüğü... üstelik bunları hiçbir karşılık ödemediği, satılmaz ve satın alınamaz bir tecrübe, kimsenin mani olamayacağı, kimsenin hükmedemeyeceği bir rahmet, zengin-fakir her kulun yararlanabileceği hesapsız bir nimettir:

*Şoldur ol kim düş göresin uykuda
Geh seni tagda göresin geh suda
Geh göresin sen seni gökde uçar
Geh göresin yiryüzünde yir içer
Gâh görürsin kendüünü atla
Gâh vuslatda gehî furkatıla
Geh görürsin Hâlık’un takdîrini
Geh duyarsın mahlukun tedbirini
Geh görürsin kim ölü kendüzün
Gâh urursın geh dutarsın uykuda
Uşbu kamu râyigândur iy dede
Düşî hiç kimse satun almış degül
Düşî satmak olmadı olmuş degül
Bay u yohsul kim gerekse ol görür
Râyigândur beg görür ü kul görür
Mâni ‘ olmaz kimse kimse düşüne
Hükm idemez düş içinde işine*

Pes bu iş Hak'dan bize rahmet-durur

Bî-hisâb u bî-bahâ ni 'met-durur (Yavuz 2000: 263)

2. Rûya Çeşitleri ile İlgili Teoriler

İslâm düşüncesine rüyalar en genel tasnifle *sâdık* ve *kâzib* olmak üzere ikiye ayrılır. Sâdık rüyanın kaynağı ilâhî, kâzibinki ise şeytânî ve nefsânîdir:

“Dinî literatürde üç çeşit rüyadan söz edilir. 1. Rahmânî rüya. Rüya denildiğinde ilk akla gelen budur; bu rüyaya ‘rû’yâ-yı sâdıka, rû’yâ-yı sâliha’ da denir. Bu tür rüyayı Mübeşşirât diye niteleyen Hz. Peygamber, ‘insanın metafizik âlemlerle olan ilişkisi ve oradan aldığı müjdeleyici bilgi ve işaretler’ anlamına gelen mübeşşirâtın nübüvvetin sona ermesinden sonra da devam edeceğini bildirmiştir. 2. Şeytânî rüya. Şeytanın aldatma, vesvese ve korkutmalarıyla meydana gelen karışık hayaller, düşler, telkinlerdir. Bunların anlatılması ve yorumlanması tavsiye edilmemiştir. 3. Nefsânî rüya. Nefsin hayal ve kuruntuları, uyku esnasındaki dış etkiler ve günlük meşgalelere ilişkin rüyalar” (Çelebi 2008: 307).

Rüya konusunu ele alan Gazalî de rüyaları *salih/sâdık* ve *edgâs u ahlâm* olmak üzere ikiye ayırır ve rüya ile *gayb*, *keşif* ve *keramet* arasında ilgi kurar (Yılmaz vd. 2007: 1069). İbrahim Hakkı da (1974: 86) rüyayı *yalancı rüya* ve *gerçek rüya* şeklinde iki grupta değerlendirir.

2.1. Rahmanî/Sâdık Rüyalar: İslâm filozofları rüyayı birtakım sembollerin (suretler) mütehayyile gücünden ortak duyuya yansımaları olarak izah eder. Onlara göre sâdık rüyalar nefsin melekût âlemiyle ilişkisinden ortaya çıkar (Çelebi 2008: 308). “Rüya tek başına enfûsî bir hadise değildir. Onun altında, girilip deşilecek ve özüne vakıf olunabilecek hakiki ve gizli bir mânâ yatmaktadır.... Rüya, gerek uykuda gerek uyanıkken belli bir hakikatın, soyut olarak bir misal âleminden ruha görünmesidir.” (Yazır 1999: 47).

Ahmedî'nin de *İskender-nâme*'si Büyük İskender'in hayatından yola çıkarak birçok farklı bilim dalına dair çeşitli bilgiler veren bir mesnevidir. “Din, tasavvuf, ahlak, felsefe, psikoloji, tarih, coğrafya, astronomi, metalürji, tıp ve siyaset gibi devrin bütün ilimleri hakkında ansiklopedik bilgiler veren, daha çok öğretici yanı ağır basan” (Çiftçi Vd. 2013: 314) eserin İskender'in gördüğü düşün tabirini Aristo'ya sorduğu bölümünde rüya hakkındaki teoriler ünlü filozofun ağzından dile getirilmiştir²: Buna göre rüya, biri sâdık biri kâzib olmak üzere iki türdür. Sâdık rüyaların mahiyeti şöyledir: Her şeyin aslı olan *nefs-i külli/levh-i mahfuz*da gayb âlemi en açık ve saf haliyle görünür. Olmuş ya da olacak olan her şey oraya nakşedilmiştir. *Nefs-i külli* ile onun bir şubesi olan *nefs-i cüz'inin* arasında bulunan *nefs-i nâtukanın* bunu ayrıca nakletmesine, bunun için aracı olmasına gerek yoktur; gayb nakışı orada açık seçik belirir:

Ol ki sâdıkdur anı dah'eydeyim

Nicedür gün bigi rüşen ideyim

Nefs-i külli k'ol durur her nev'e asl

Fer'dür her nev' andan oldı fasl

² Aristo'nun rüyaların mahiyeti üzerine yazdığı *Rüyalar Üzerine* adlı risalede bu bilgiler yer almamaktadır. Buna dayanarak İskender-nâme'deki rüya ile ilgili teorilerin Aristo'ya değil şaire ait olduğu tahmin edilebilir. Adı geçen risalenin tercümesi için bk. Osmanoglu, Ömer (2017), “Aristoteles'in Rüya Teorisi ve "Rüyalar Üzerine" Adlı Eserinin Çevirisi”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4. 139-184.

*Levh-i Mahfûz oldu anun adı hem
 Şöyle k' oldu Akl-ı Küll adı kalem
 Sâfi rûşendür ol eyled'âyine
 Görinür gayb orada her-âyine
 Her ne kim geldi geliser bî-gümân
 Müntakış olmuşdur orada ayân
 Nefs-i cüzvî çün anun fer'i olur
 Fer' asla lâ-cerem irebilür
 Pes yakîn bil kim bu nefsi-nâtika
 Oldugıyıçun arada sâbika
 Nakl kılmadın idebilür ayân
 Gayb nakşız zabt oradan bî-gümân (Demirbilek 2000:256)*

Beden uyku anında dünyevi alakadan feragat eder ve her şeyden soyutlanmış, mekânın ve zamanın ihata edemediği bir makama vasıl olur. Bir nefeslik bile zaman geçmeden gayba dair türlü türlü olayları, suretleri, nesnelere orada müşahade edebilir:

*Çün ferâğ uyhud'ana hâsıl olur
 Ol makâma bî-gümân vâsıl olur
 Ana kim ola mücerred hem basît
 Ne mekân u ne zamân olur muhît
 And'ana çok dürlü nakş olur ayân
 Lîk arada geçmedin hergiz zamân
 Şöyle oldukda mukâbil âyine
 Nesne andan nakş olur her-âyine
 Bir nefes geçmedin olur müntakış
 Âyine andan hod ayândurur bu iş
 Sûret-i gaybiyile iy nik-nâm
 Nakş çün kim müntakış olur temâm (Demirbilek 2000:256)*

Ahmedî'nin merhalelerini ayrıntılı olarak anlattığı ve sâdik rüya olarak tarif ettiği bu tecrübe aynı zamanda enbiya ve evliyaya mahsus tecrübelerdendir. Peygamberlere gelen vahiy, Hz. Muhammed'in miraç hadisesi, velilerde müşahade edilen kerametler de bu cümledendir:

*İşbu sözden kim didüm rûşen olur
 K'enbiyâya vahy ne resme gelür
 Hem dahı Mi'râc ahbârı temâm
 Bu söz il' olur ayân iy nik-nâm
 Hem kerâmet kim velilerde olur
 Anlara ol işbu resmile gelür (Demirbilek 2000:256)*

Sâdik rüya, gönü mâsivâdan arınmış bir tecelli kadehine yani gönüle Allah tarafından ilham edilir:

*Çün şehün gönli tecellî câmidur
 Her ne düş kim göre Hakk ilhâmıdur
 Çün gönül sâf ola şöyle k'âyine
 Her ne görse togrulur her-âyine (Demirbilek 2000:256)*

Aynı fikir Lâmi'î'de de görülür. Ona göre gönülün küdureten saf olduğu anda ruhun gayb ve şehadet ülkelerini gezip Allah'ın varidatının kalbe açılması yoluyla sâdik rüyalar görülür. Gönü bu sırlardan haberdar eden bu tür rüyalar küfür ehline görüldüğünde hile, iman ehli içinse ihsan hükmündedir. Allah tarafından gönlünde bir

kandil yakıldığında müminin canı yaratılışın cemaline ayna olur. Gördüğü açık seçik delil mahiyetindeki rüyalar da rabbanî olur:

*Odur rü'ya-yı sâdik kim anı dil
Olup sâfi küdüretten alur bil
Gezûp gayb u şehâdet milkini rûh
Olur Hak vâridâtı kalbe meftûh
Görür bu hâbı ehl-i küfr ü îmân
Ana mekr-i Hudâdur buna ihsân
Kılan mü'minde Hak nûridur iy yâr
Dilin ekser bu sırlardan haber-dâr
Çü mü'min yaka Hakdan dilde mişkât
Olur câni cemâl-i kevne mir'ât
Ne rü'ya kim görür rabbânî olur
Elinde gün gibi bürhânı olur (Esir 2017: 182)*

“Salih kişilerin gördüğü rüyaların, nübüvvetin kırk altı parçasından biri” olduğu yolundaki hadis de (Çelebi 2008: 307) yukarıda söz konusu edilen fikirleri desteklemektedir. Lâmi'î Allah'ın vahyi olarak gördüğü, eşyanın ayan beyan keşfedildiği bu tür olan sâdik rüyaları, nübüvvet denizinin incisi olarak değerlendirilmektedir:

*Nübüvvet bahrinün bir gevheridür
Anun kırk altı bahşinden biridür
Bunun bir adıdur vahy-ı İlâhî
'Ayân keşfeyle eşyâyı kemâhî (Esir 2017: 183)*

Aynı fikir Hasan Ziyâ'î'de de görülür:

*Mü'minüñ dînine kuvvedür düş
Hak bu kim cüz'-i nübüvvedür düş (Gürgendereli 2007: 114)*

Sâdik rüyanın da üç çeşidi ve mertebeleri vardır: Biri Yûsuf suresinde de hikâye edilen ve Hz. Yûsuf'un, Mısır hükümdarının “yedi cılız ineğin (*seb'un icafun*)³ yedi semiz ineği yediğini, yedi kuru başağın da yedi yeşil başağı sardığını” gördüğü rüyayı, “yedi yıl bereketten sonra yedi yıl kıtlık olacağı” şeklinde tabir etmesi gibi tamamen teville çözülebilenler:

*Bu rü'yânun dahı üç hâli vardur
Merâtib üzre hal u kâli vardur
Birinün cümle te'vil oldı câni
Sana seb'un 'icâfundur beyânı (Esir 2017: 182)*

İkincisi, bir kısmı açık seçik, bir kısmı teville muhtaç olan rüyalar. Şairin verdiği örnekten anlaşılacağı üzere burada Yûsuf'un rüyasında gördüğü ay, güneş ve yıldızın neye tekabül ettiği tevil edilmiştir. Ama secde hadisesinin gerçekliği açık seçiktir; teville ihtiyaç yoktur:

*İkinci mümtezic âb-ı revândur
Kimi te'vildür kimi 'ayândur
Okursan hâb-ı Yûsufdan bir âyet*

³ “Ey Yusuf dedi, ey çok gerçek, yedi semiz ineği yiyen *yedi zayıf ineği*, yedi yeşil ve bir de yedi kuru başağı yer bize de belki insanlara varır anlatırım, onlar da belki bilirler, anlarlar.” (Yûsuf 12/46).

*Kılur gün gibi bu hâli hikâyet
Müevveldür meh ü mihr ü sitâre
Velikin secde oldu âşikâre (Esir 2017: 182)*

Üçüncüsü de tevilinin rüyanın aynısı olduğundan şüphe edilmeyen rüyalaradır. İbrâhim'in rüyada İsmâ'il'i kurban ettiğini görmesi, tevilin de bu yönde olması buna delildir:

*Üçüncü kısmı 'aynidür o hâbun
Ki anda gaynı yokdur irtiyâbun
Yiter 'âlemde bu rü'yâya bürhân
Halil itdügi İsmâ'ili kurbân (Esir 2017: 183)*

Lâmi'î'ye göre bu üç rüya çeşidi de iki kısma ayrılır: Kendi hâlini ve kendi dışındaki âlemin halini gösteren rüyalar. İrşat ehli birine *enfüsî*, diğerine *afakî* diye isim koymuştur. Süluk ehlinin rüyası ekseriyetle enfüsüdür. Zira cihanın halleri ile ilgilenmez. Nefsinin salahını murad edinmiştir. Hayır ve fesat ona rüyada görünür:

*Bu üç hâbun dahı her biri iy yâr
İkiye münkasımdur hâsıl-ı kâr
Ya kendü hâlidür yâ halk hâli
Bu ikiden degüldür ya 'nî hâli
Beyân idüp komışdur ehl-i irşâd
Buna âfâkî ana enfüsî ad
Sülûk ehlinün ekser enfüsüdür
Ki ahvâl-i cihân anun nesidür
Çü nefsinün salâhıdur murâdı
Görinür lâ-cerem hayr u fesâdı (Esir 2017: 183)*

2.2. Karışık/ Kâzib Rüyalar (Edgâs u Ahlâm):

Sâdık rüyanın dışındakiler *kâzib* yani yalan ve aldatici rüyadır. İnsanlar için önemli bir mesaj içermeyen bu çeşit rüyalar ilahî kaynaklı değildirler. Sâdık rüyalar nadiren görüldüğünden aslında rüyaların çoğu kâzib rüyadır. Kâzib rüyanın diğer adı *hulm* veya *bâtıl rüyadır*. Kur'an'da "hulm" kelimesini karşılamak üzere iki kez *edgâs u ahlâm* (kötü-karışık rüyalar) ibaresi geçmektedir.⁴ "Edgâs u ahlâm" günlük meşgalelerden meydana gelen durumlar ve şeytanın vesveselerinden doğan rüyalaradır. Bunlarla karmaşık olduklarından ötürü doğru dürüst tevilı yapılamayan şeytanî rüyalar kastedilir.

Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde yukarıda zikrettiğimiz bölümün başında kâzib rüyaların mahiyetine yer verilmiştir. Buna göre kâzib rüya da kendi içinde üç çeşittir: İlkinde dimağın, duyuların algıladıklarından yarattıkları hayal, kendine özgü bir suret giyip bâtinî his ve idrak organlarının ilki olan *hiss-i müstereke* gider, hiss-i müstereke onu hayalin naksettiği misal olarak görür. İnsanın dünyevi meşguliyetleri ile bilinçli bağlantısı uyku halinde yok olur ve nefis orada bu sureti idrak eder.

*Kim düş iki nev' olur bî-iştibâh
Biri sâdık biri kâzibdür iy şâh
Kâzib üç dürlü olur bir bir beyân
İdeyüm kim şâh anı bilsün ayân
Evvel ol kim hiss-i zâhirden hayâl
Sûret-i mahsûsa çün yazar misâl*

⁴ Yûsuf, 12/44; Enbiyâ, 21/5.

*Olmadın ol sûret andan dahi hak
Görür anı anda hiss-i müşterek
Mürtesim olur orada ol misâl
Kim anı nakş eylemişidi hayâl
Çün şevâgıl uyhu geldükde gider
Nefs anda sûreti idrâk ider (Demirbilek 2000: 255)*

İkincisi kişinin sürekli düşünerek kafasında şekillendirdiği suretin o kişinin uykusunda teressüm etmesiye oluşan rüyalaradır. Ahmedî'ye göre kişinin sürekli fikrettiği nesne hayaline ve rüyasına nakşolur. O nakşı da hiss-i müşterek uykuda görür ve nefse iletir. Kişinin sevdiğini sürekli olarak düşte görmesinin sebebi de budur:

*Oldur ikinci ki bir nesne müdâm
Kişinün fikrind'ola iy nîk-nâm
Çünk'ide ol fikr anunla ittisâl
Nakş düzer sûretin anun hayâl
Müşterek k'ol nakşı uyhuda görür
Nice kim gördiyse nefse irgürür
Kişi sevdiğini budurur sebab
Gice çok gördüğü düşde iy aceb (Demirbilek 2000: 255)*

Hasan Ziyâ'î'ye göre satranç düşkününü düşünde satranç hamlesi düşünmekten bunılır, mal mülk derdinde olanın düşü mal mülkle dolu olur, akçe derdinde olan kâbuslar içinde sürekli akçe sayar, gönü susamış olan rüyasında çeşme görür, akli fikri derste olan mektep çocuğu dersini düşte okur:

*Görme misin kişi oynar şatranc
Düşde ol fikr ile görür sad renc
Olsa fikrinde eger mâl u menâl
Seyr ider mâli gice mâl-â-mâl
Akçe fikriyle olursa bir er
Kara düşler görüben akçe sayar
Teşne-dil olsa eger mâ'il-i hâb
Çeşme-i zâhir olur çeşme-i âb
Fikret-i ders ile tıfl-ı mekteb
Uyusa düşde okur dersini hep (Gürgendereli 2007: 115)*

Üçüncüsü, ruhun gevşek olduğu bedende mizacın dengesinin bozulduğu dönemde görülen rüya çeşididir:

*Oldur üçüncü ki ola rûh süst
Ten mizâci çünkim olmaya dürüst (Demirbilek 2000: 255)*

Lâmî'î karışık rüyaları şeytanın müdahalesi ile görülen rüyalar olarak tarif etmiştir. Bunların görülmesi gönül aynasının paslanması ile başlar. Nefis cihanın renklerine boyandığında gönül aynası paslanır. Hatır bostanı dikenlenir, her köşesi karıncaya, yılanı mesken olur. Sine bahçesi deve dikenleri ile dolar ve ifrit durağı haline gelir. Bunlar Hak mülkünün feyiz yolunu keserler. Cana, akıl sahiplerinin bile çözemeyeceği türlü efsunlar okuyarak zihnin çeşitli hayaller görmesini sağlarlar. Can rüyasında kendini kâh iyi kâh sıkıntılı hallerde görür. Kalbe şeytanî vesvese girdiğinde canda da nefsanî vesvese çok olur:

*Çü elvân-ı cihândan nefis ala reng
Tutar âyîne-i dil sûretin jeng
Döner büstân-ı hâtır hâr-zâra*

Olur her künci mesken mûr u mâra
 Mugaylân-zâr ola çün sine bâğı
 Otâğ-ı kalb olur gıylân turagı
 Keserler râh-ı feyzi milk-i Hakdan
 Okurlar câna efsûn her varakdan
 Hayâl ana münâsib nakş ider bend
 Ki hallinden kalur 'âciz hired-mend
 Geh anı hâb içinde gösterür hoş
 Geh eyler sûret-i hâlin müşevveş
 Kılur bî-had anı tebdil ü tagyîr
 İder bir demde yüz bin dürlü tasvîr
 Çün irdi kalbe şeytânî vesâvis
 Çog olur cânda nefşânî hevâcis (Esir 2017: 208)

3. Rüyayı Şekillendiren Fiziksel Koşullar ile Teoriler

Rüyalar yalnız metafizik âlemden nefse gelen etkilerin ya da şeytanın ruh üzerindeki baskısının eseri değildir; insanın fizyolojik durumundan kaynaklanan rüyalar da söz konusudur. Şairlere göre rüyayı şekillendiren fiziksel unsurlar mizacın dengesinde oluşan değişikliklerdir. Mizaç da ahlât-ı erbaadan ve yeme-içme şekillerinden etkilenir.

3.1. Ahlât-ı Erbaa: Antikçağ ve Ortaçağ'da insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı madde olan kan, balgam, safra ve sevdaya *ahlât-ı erbaa* denmektedir. Bu anlayışa göre sağlık vücuttaki bu sıvıların dengede oluşuna, hastalık bu dengenin bozulmasına, mizaçlar da bunların nispetine bağlıdır.

“İlk ve Ortaçağ'daki tıp anlayışına göre, insan bedenindeki bu dört sıvının bazı özellikleri vardı. Bedeni dolaşan kan akıcı ve sıcak, beyinde saklanan balgam akıcı ve soğuk, dalak ve midede bulunan kara safra (sevda) kuru ve soğuk, karaciğerde saklanan sarı safra ise kuru ve sıcak idi. Vücuda alınan besinler bu dört maddeye dönüşürdü ki eskilerin inancına göre ilkbahar kanı, yaz safrayı, sonbahar sevdayı, kış da balgamı harekete getirirdi. Hastalık ve sağlık bunlar arasındaki denge veya dengesizliğe bağlı olduğu gibi mizaçlar da bunların nisbetine bağlı idi. Böylece demevî, safravî ve melankolik gibi tipler de ayrılmış bulunuyordu. Mevsimlere ve bünyeye göre beden sıvılarının terkiplerinin değişmesi dolayısıyla eskiler zaman zaman kan aldırma gereğini duyarlardı ve bu da bazı şartlarda olurdu.... Dört sıvı ve onlara nispet edilen sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık şeklindeki nitelikler, İslâm dünyasında mizaç teorilerinin geliştirilmesine yol açmıştır.” (Erdemir 1989: 24).

Kutadgu Bilig'in Ögdülmiş'in Ogdurmuş'a rüya tabir etmeyi anlattığı bölümünde şair, mevsimlere göre ahlât-ı erbaanın birbirlerine nispetinde birtakım değişiklikler olacağı, rüyaların da bu değişimlere bağlı olarak şekilleneceği konusunda bazı bilgiler vermiş ve dengenin tekrar sağlanabilmesi için tavsiyelerde bulunmuştur: Yılın mevsimlerine bağlı olarak ahlâtın biri kuvvetlendiğinde rüyayı kendi aslına çeker.

“Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise rüyasında her şeyi kızıl ve yeri kara görüyorsa belli ki onun kanı kuvvetlenmiştir; ona bir miktar kan aldırması tavsiye edilir. Yılın mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise, rüyasında sarı, pembe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse, onun safrası kuvvetlenmiş olur; midasını boşaltması ve kudret helvası yemesi lâzımdır. Yılın

mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaşta ise, rüyasında siyah, dağ, kuyu veya çukur görürse, onun sevdası kuvvetlenmiştir; o ilaç içmeli ve beynini temizlemelidir. Mevsim kış ve rüya gören de ihtiyar ise, rüyasında akar su, buz, kar ve dolu görürse, onun balgamı kuvvetlenmiş olur; bunun ilacı da ona sıcak şeyler yedirmek ve içirmektir.” (Arat 1959: 430):

*Takı bir tüş ol kör bu yıl faslına,
Tadusu küçenip barır aslına
Yıl ülgı yaz erse kiçig erse er,
Kızıl körse barça yağız körse yer
Anı kan küçemiş bolur belgüüg,
Ayu ber kan alsun anar ülgüüg
Yıl ülgı yay erse tüşegli yegit,
Sarığ al tüşese ya kürküm ögit
Sarığı küçenmiş bolur ay büğü,
Özini boşutğu terengbin yegü
Yıl ülgı küz erse er erse orut,
Kara körse tağ ya kuduğ körse üt
Bu sevdâ küçenmiş bolur ay kadaş,
Ot içgü menesin arıtğu adaş
Kış erse yana tüş körügli karı,
Akar suv tüşese ya buz kar tolı
Küçenmiş bolur kör anın balğamı,
İsig nen yitürgü içürgü emi (Kaçalın 2008: 311).*

Ahmedî, *İskender-nâme*'nin kâzib rüyalar hakkında fikir beyan ettiği bölümünde ahlât-ı erbaanın rüyalara nasıl tesir ettiğini şöyle açıklamıştır: Hıtlardan biri diğerlerine galip olduğunda ona nispet edilen nesnelere rüyaya girer. Kanın çok, hararetin galip olduğu bedende kızıl sarı nesnelere, burûdetin galip olduğu anda yılan, karınca, duman ve karanlık rüyaya hâkim olur:

*Tende kankı hılt kim gâlib ola
Ana nisbet nesne uyhuda gele
Ger harâret gâlib ola od u kan
Dahi kızıl sarı nesn'ola ayân
Ger burûdet çoğ ola yağmur u kar
Dûd u zulmet görine mûr u mâr (Demirbilek 2000: 255)*

Lâmi'î *Ferhâd-nâme*'de tafsilatlı şekilde tarif ettiği şeytanî rüyaların bedendeki mizacı bozduğu fikrini dile getirmiştir. Bu tertip üzere ahlât-ı erbaadan sevda terkibi, gönülde karaltı ve korku peyda eder. Göze acayip suretler görünür. Bazen de balgam hıltı artar ve cana ağırlık verip hasta eder, her yerde yılan suretleri görür. Kan artığında cana efsun ederek onda her baktığı yerde kan deryasına gark olduğu zannını yaratır. Bazen kendisini boğulmuş ve asılmış, bazen işinde başarısız görür. Bazen de canında safra ile ateş yakar, dumanından hatırı müşevveş olur. Canını hiddetle incitir. İçtiği şey serap olduğu için ateş basar:

*Bu tertib üzere geh terkib-i sevdâ
Sevâd u haşyet eyler dilde peydâ
Görinür 'ucbe sûretler gözine
İrer bin dürlü mihnetler özine
Gehî dil balgamı sermâye eyler*

Hayâlün meylini sermâye eyler
Salup sıklet kılur geh cânı bîmâr
Bakup gâhî görür her cânibi mâr
Gehî demden irişüp cânâ efsûn
Sanur bakdukça dehri garka-i hûn
Görür geh kendüzin mahnûk u maslûb
Olur kârında geh matrûh u maglûb
Yakar geh cânâ safrâyile âteş
Duhâından olur hâtur müşevveş
Salar geh cânâ hiddet birle âzâr
Serâb içüp geh olur germ-bâzâr (Esir 2017: 183)

3.2. Yeme - İçme

“İbn Sînâ’ya göre rüyalar yalnız metafizik âlemden nefse gelen etkilere dayanmaz, ayrıca insanın fizyolojik durumundan kaynaklanan rüyalar da söz konusudur. Aç kimsenin rüyada yiyecek, üşüyenin ateş görmesi bu türdendir. Bu durumda nefis ilk gördüğü şeyler üzerine hayaller oluşturmaya başlar.” (Çelebi 2008: 307-308).

Yûsuf Hâs Hâcib’e göre birçok rüya vardır ki yemek ve içmekle şekillenir; insana yaramayan yemekler yenilmiş ise, rüya da uygunsuz olur:

Telim tüş bolur yem içimke barır
Yarağsız yemiş bolsa tensiz kelir (Kaçalın 2008: 311)

Yemen padişahının oğlu Süheyl ile Çin fağfurunun kızı Nev-bahâr’ın aşkını konu alan *Süheyl ü Nev-bahâr* adlı mesnevisinde Hoca Mes’ûd b. Ahmed, açlığı da rüyayı şekillendiren fiziksel amillerden sayar. Şair, “aç tavuğun uykusunda kendisini tahıl pazarının yakınlarında görmesi” gibi insanların da düşüncelerine ve içinde buldukları hallere göre şekillenen rüyaları olduğundan bahseder:

Tahıl bâzârı yöresinde yavuh
Görür uyhuda kendüzin aç tavuh
Düşî görmege uyhu olur sebeb
Uyanuhla ol düşî görürdi ‘aceb (Dilçin 1991: 425)

Aynı fikir Lâmi’î’de de görülür: Susuzken uyuyan kişi rüyasında akan sudan testisini doldurup da yedi derya kadar su içse ateşini söndüremez; çünkü görüp içtiği su seraptır. Zaman zaman da açlığını doyurmaya çalışır, türlü türlü helvalar pişirir, ama doymaz. Dünyayı şarabın yanında katık yapsa da yemeğe içmeğe kanmaz:

İdüp geh teşnelikden cüst ü cû ol
Kılur âb-ı revândan pür-sebû ol
Yidi bahri içer kılmaz odın def’
Serâb itmez belî dil-teşneye nef’
Geh acılık hâm sevdâlar bişürdür
Hezârân dürlü helvâlar bişürdür
Kılup dehri şarâb ile idâm ol
İçüp kanmaz yiyüp toymaz müdâm ol (Esir 2017: 183)

4. Rüya Tabiri ile İlgili Teoriler

Rüyaların neyi anlatmak istedikleri ilkel toplumlardan başlayarak tarih boyunca ilim, din, edebiyatın ilgilendiği konulardan olmuştur. İslâmiyet rüya ilmini tasdik etmiş, rüya tabirini şer’î bir ilim olarak kabul etmiştir. Sezgisel bilgi olan rüyalar İslâm âlimleri tarafından en az aklî ve naklî bilgi kadar değerli bir kaynak olarak görülür

(Yılmaz vd. 2007: 1069). Rüyaların insanın iç dünyasına ışık tutan ve gayb âlemine ait birtakım surlara işaret eden gizli bir dili olduğu inancı, dinî gelenekte olduğu kadar edebî eserlerde de rüya tabiri konusuna önem verilmesine neden olmuştur. Şairler mesnevîlerinde tabirin mahiyeti, hangi şartlarda gerçekleşmesi gerektiği, rüya tabircisinde olması gereken özellikler, kötü rüya görülünce alınması gereken tedbirler, hangi rüyaların tabir edilemeyeceği gibi konulara yer vermiştir.

4.1. Rüya tabiri şerefli bir iştir: İslâmî ilimlerle meşgul olmanın ibadet kabul edildiği dinî gelenekte rüya tabir etmek de şerefli bir iş sayılmıştır. “Eskiler, ilm-i tâbir-i rüyayı ulûm-ı şer’iyeden addetmişlerdir. Peygamberden evvel ilm-i rüyadan eşref bir ilim olmadığı, bu mevzua ait eserlerde kaydedilir. Allah, ilm-i tabir-i rüyayı Yusuf Peygamber’e ihsan buyurmuştur.” (Levend 1984: 236).

Hamdullâh Hamdî’nin *Yûsuf u Zelihá*’sında Yûsuf’un babası Hz. Ya’kûb, Allah’tan oğluna rüya tabir etmeyi öğretmesini temenni eder. Böylelikle nimetini itmam edecek ve onun risaletini müyesser kılacaktır. Babası Ya’kûb ve dedesi İshak gibi bu şerefte süsü tamamlanmış olacaktır:

*Hâb te ’vîlin eyleye ta ’lîm
Olasın bu kerâmet ile kerîm
Sana itmâm ide ni ’metini
Ki müyesser kıla risâletini
Bu şerefde temâm ola zeynün
Nite kim eyleyidi ceddeynün (YZ/617-619)*

4.2. Her rüya aynı şekilde tabir edilemez: Rüya tabiri onun görüldüğü zamana, onu gören kişiye ve tabircinin bilgisine bağlı olarak değişir. “Gece ve gündüz görülen rüyaların tabiri, avam ve havassın gördüğü rüyaların tabiri hep farklı farklıdır. Kişinin mesleği, zengin veya fakir oluşunun bilinmesi görülen rüyanın tabiri için önemlidir. Yine tabircinin rüyayı görenin’bâtınî ahvalini’ de bilmesi gerekir.” (Debbağ 1976: 318).

Kutadgu Bilig avamın rüyası ile beylerin rüyasının tabirinin farklı olacağı iddiasındadır: “Rüya, adamına göre tabir edilir; yorarken akıl, ona uygun olanı yakıştırır. Aynı rüya onu gören birini sıhate kavuştururken bir diğerini hasta edebilir.” (Arat 1956: 531).

*Kara âm tüşine yörügi adın,
Adın boldı begler tüşî kör adın (Kaçalın 2008: 311)
Kişike körüp yörlür emdi bu tüş
Anar yakşığ erse yağatur ukuş
Tüş ol kör anı körse beklük bulur
Ol-ok tüş takı birni iğlig kılur (Kaçalın 2008: 312)*

4.3. Rüyadaki her duygu zıttı ile tabir edilir: Yûsuf Hâs Hâcib’e göre “kederli bir rüya görülürse, bunun karşılığı sevinçtir; sevinç görülürse, kaygı gelir ve insanı ağlatır. Bir kimse rüyasında neşe, oyun ve raks görürse, keder ve kaygılar başlayacak demektir. Eğer biri rüyada keder görür ağlarsa, o kimse rahat içinde avunur ve bin türlü sevinç bulur.” (Arat 1959: 431).

*Sakınç körse tüşte yanıtı sevinç
Sevinç körse kadğu bolur yığlayu (Kaçalın 2008: 311)*

*Sevinç körse tüşte oyun ya büdüg
Sakinç kadğularka açıldı sezig
Yana yığlasa tüşte körse sakınç,
Erej birle avnur bulur min sevinç* (Kaçalın 2008: 312)

4.4. Rüyayı kim görmüş ise tabirini o sormalıdır:

*Negü ter eşitgil muabbir hakim,
Ayutğu kerek er tüşer erse kim* (Kaçalın 2008: 311)

4.5. Rüya tabircisi ehil olmalıdır: Rüya, birden fazla şekilde yorumlandığı takdirde bu işten anlayan bir kimse onu nasıl yorumlarsa o şekilde gerçekleşir ve artık onun diğer şekilde gerçekleşmesi beklenemez. Bunun için bir kimse gördüğü rüyayı rastgele kişilere anlatıp yorum yaptırmamalı, ehline danışmalıdır (Yüksel 1990: 87).

İbn Sîrîn'e göre rüya tabir edenin Allah Teâlâ'nın kitabının özelliklerini ve resulün sünnetini, Arap dilini, rüyayı gören insanların durumunu, tabir usulünü ve bu hususta tanınması gereken bütün özellikleri tam olarak bilmesi gerekir (Kattani 1990: 142). Bu niteliklere sahip olmayan birinin rüyayı yorumlaması sakıncalıdır.

Kutadgu Bilig "devletin başı konumunda bulunan hükümdarın dış çevre ve o çevreye ilişkin değişkenlerle nasıl bir ilişki içerisinde olması gerektiğini açık olarak belirtmiştir." (Taş vd. 2017: 163). Bu değişkenlerden birisi olan rüya tabircisinde bulunması gereken özellikleri anlatan şaire göre insan uyuyunca rüya görür; tabirci yormasını bilirse, dediği derhâl çıkar. Rüya görünce, onu bilir-bilmez yormamalı; çünkü rüya nasıl yorulursa, öyle çıkar:

*Udusa bu yalnuş tüşer ök bu tüş
Yora bilse terkin kelir ağzı tuş* (Kaçalın 2008: 311)
*Bu tüş körse yörme bilü bilmeyü
Neteg yörse tüşni bolur anlayı* (Kaçalın 2008: 311)

4.5. Rüyayı tabircisi yorduğu rüyayı hayra çevirmelidir: "Bir Müslüman'ın rüyasını yorumladığım zaman, onu hayra yor. Zira rüya, yorumlandığı gibi çıkabilir." (ed-Dâremî'den aktaran Aydar 2005: 99) hadisine dayanarak geliştirilen, rüya tabirinin bir ilim olduğu, onun yoran kişinin hayra çevirmesi gerektiği, ancak bu şekilde rüyanın daimi olarak hayırlı çıkacağı ve göreni sevindireceği konusundaki fikirler *Kutadgu Bilig*'de de yer almıştır:

*Takı bir bilig kör bu tüş ilmi ol
Tüşese yoruglı açar edgü yol* (Kaçalın 2008: 228)
*Tüşüg edgü yorsa bu tüş yorğucu,
Ol edgü kelir kör bu sevnür tuçı* (Kaçalın 2008: 229)
*Yörügke barır tüş tüşüg yakşı yör,
Ayâ tüş yörüglü tüşüg yinçe kör* (Kaçalın 2008: 229)

4.6. Tabir edilen rüyanın kötü olması durumunda fakirlere sadaka verilmeli, Allah'a sığınmalı ve gusül abdesti alınmalıdır: Kur'an ve sünnetin, sadakanın insanı dünyadaki ve ahiretteki belalardan koruyacağı konusunda çeşitli telkinleri vardır: "Sadaka belâyı def eder ve ömrü uzatır." (*Heysemi, Mecmaü'z-Zevaid, III/ 63*) ya da "Sadaka vermekte acele edin; çünkü belâ sadakayı geçemez." (Beyhekî) hadisleri bu cümledendir. Yûsuf Hâs Hâcib de münasebetsiz ve fena bir rüya görüldüğünde fakirlere sadaka vererek, vücudu onun şerrinden korumak lazım geldiği inancına değinir:

Kalı tensiz erse tüşü ked yavuz,

Çığayka berip nen küdezgü et öz (Kaçalın 2008: 229)

Rüya kötü olarak tabir edilmişse Allah'a sığınmalıdır. “İyi rüya Allah'tan kötü rüya ise şeytandır. Biriniz nefret ettiği kötü rüya görürse soluna tükürsün ve onun şerrinden Allah'a sığınsın; o zaman o kötü rüya (Şeytan) ona asla zarar vermez.” (Rûdânî ‘den aktaran; Zavotçu 2007:12). *Kutadgu Bilig*'de de rüya iyi olduğunda rüyayı görenin sevinmesi, kötü olması halinde de Tanrıya sığınması gerektiği söylenmiştir:

Tüşü edgü bolsa sevinse körüp,

İsiz körse rabka sığınsa turup (Kaçalın 2008: 229)

Şeytanî rüya/ hulm denilen rüyalar, kişiyi üzme, korkutmak ya da olmaz zamanda gusül abdesti aldırarak zamanını çalmak maksatlıdır. Yûsuf Hâs Hâcib de şeytandan gelen böylesi rüyalardan sonra gusül abdesti alınması gerektiğini söyler:

Takı bir tüş ol körse yektin bolur

Tüşegli anı körse suvka yunur (Kaçalın 2008: 326)

Rüya tabiri ile ilgili bir başka görüş de edgâs u ahlâmın tabir edilemeyeceğine dairdir; karışık rüyalar, tabiri olmayan rüyalardır. Yukarıda tarif ettiği üç rüya çeşidini işaret eden Ahmedî, bu tür rüyaların tabirine itimat edilemeyeceğini şöyle ifade etmiştir:

Bu üçe ta'birde yok i'timâd

Bunlara edgâs u ahlâm oldı ad (Demirbilek 2000: 255)

Hoca Mes'ûd, işlerini usulüne göre yapmayan kişilerin tabir edilemez karışık rüyalar göreceğini belirtir:

Kişi işlese işi tehbîrsiz

Perâkende düş göre ta'bîrsiz (Dilçin 1991: 425)

Lâmi'î'ye göre de bu tür rüyalar tefsir olunmayan hurafe söz kabilinden tabirsiz rüyalardır:

Bu hâbun adını ashâb-ı ilhâm

Okurlar ser-te-ser edgâs u ahlâm

Kamu kâzib durur ta'rîf olunmaz

Hurâfât olsa söz tefsîr olunmaz (Esir 2017: 183)

Sonuç

İnsanın gördüğü rüyayı hangi fiziksel ve zihinsel şartların meydana getirdiği, rüyanın gayesinin, gizli bir dilinin olup olmadığı konusu modern ilimde olduğu kadar felsefe ve dinde de ele alınmıştır. Babil, Asur, Hindistan, Mısır, Çin, Roma gibi eski çağ medeniyetlerinde olduğu kadar semavi dinlerde de rüya konusuna büyük yer verilmiştir. Tevrat, İncil ve Kur'an, rüya konusunda bazı bilgiler vermekte ve rüya yorumlamasına dair örnekler sunmaktadır. İslâmiyet'in rüya tabirine şer'î bir ilim gözü ile baktığı, hadislerin ve ayetlerin rüya ilmini tasdik ettiği görülmektedir. Klasik Türk edebiyatı sahasında İslâm dininin kapsamına giren konuların hemen hepsi ile ilgili eserler verilmiştir. Rüya da ilim, felsefe ve dinin açıklamaya çalıştığı disiplinler arası bir konu olarak bu sahanın eserlerinde kendine yer bulmuştur.

Klasik Türk edebiyatında mesneviler ele aldıkları konuların çeşitliliği itibarıyla şairlerin edebi hünerlerini göstermelerinin yanı sıra bilgi aktarmalarına da imkân sağlayan nazım şekilleri olmuştur. Bu durum özellikle okuyucuya bilgi vermek, onu eğitmek amacıyla yazılmış olanlarında dikkati çekmektedir. Bununla birlikte kimi

zaman, okuyucunun edebî zevkine hitap eden, ana çizgisi aşk ve macera olan mesnevilerin de muhtelif bölümlerinde bilgi aktarımı söz konusu olmuştur.

Bu makalede rüya konusunda teorik bilgi verdiğini taramalarımız sonucu tespit ettiğimiz, çeşitli yüzyıllara ve türlere ait on üç mesneviyi inceledik. Rüyanın mahiyeti, işlevi, çeşitleri, rüyayı şekillendiren fiziksel koşullar ve rüya tabiri ile ilgili ana başlıklar oluşturularak bu konulardaki ilmî, felsefî ve dinî teorilerin şiir metnindeki yansımalarını takip ettik.

“Rüyanın Mahiyeti ve İşlevi ile İlgili Teoriler” başlığı altında rüyanın misal âleminin ve gaibin kapılarını açma, salike cihan hakikatlerini keşfettirerek onu irşat etme işlevinden bahseden beyitlere yer verildi. “Rüya Çeşitleri ile İlgili Teoriler” bölümünde rahmanî/sâdik rüyalar ve karışık/ kâzib rüyalarla ilgili teorilerin mesnevilerde nasıl işlendiği ele alındı. “Rüyayı Şekillendiren Fiziksel Koşullar ile İlgili Teoriler” başlığında zamanın tıp ilminin de araştırma konusu olan ahlât-ı erbaa ve yeme-içme alışkanlığının rüya üzerindeki etkisini anlatan beyitler söz konusu edildi. “Rüya Tabiri ile İlgili Teoriler” başlıklı son bölümde ise rüyanın nasıl ve kim tarafından tabir edilmesi gerektiği, rüyanın kötü yorumlanması halinde rüya görenin yapması gerekenler şairlerin dilinden açıklandı. Rüya ile ilgili tespit ettiğimiz tüm teorilerin ayet ve hadisler gibi birincil dini kaynaklara ve bunların rehberliğinde yüzyıllar içinde oluşup şekillenen İslâm ilmi, felsefesi ve geleneğinde yer alan fikir ve inanışlara dayandığı görüldü. Buradan yola çıkılarak mesnevi şairinin İslâm öğretilerini yaymak suretiyle toplumu irşat hususunda eserini didaktik bir malzeme olarak kullandığı sonucuna varıldı.

İncelediğimiz mesnevilerin genelinde ağırlıklı olarak rüyanın mahiyeti ve işlevi ile ortaya atılmış olan teoriler yer almakla beraber Hasan Ziyâ’î’nin *Şeyh-i San’an* adlı tasavvufî mesnevisinde hikâye rüya motifi ile başladığı için bu konuya daha fazla yer verildiğini, rüya olgusuna İslâm felsefesi penceresinden bakarak teorik bilgi vermeye çalışıldığını gördük. *Gülşen-i Envâr*’ını tarikata girdikten sonra, süluku esnasında öğrendiklerini okuyucuyla paylaşmak için yazan Yahya Bey de salikin rüya âlemi ile irşat olduğunu ispatlama gayesiyle konuya önemli bir yer vermiştir.

Ahmedî’nin *İskender-nâme*’si ve Lâmi’î’nin *Ferhâd-nâme*’si rüya çeşitleri üzerinde en çok duran mesnevilerdir. *İskender-nâme* Makedonyalı İskender’in hayatını anlatan bir eser olmasına rağmen amacı bu hayatı bir çerçeve-hikâye olarak kullanıp birçok farklı bilim dalına dair çeşitli bilgiler vermektir. Rüya hakkında bu kadar tafsilatlı bilgi verilmiş olması da bu mesnevinin edebi bir eserden ziyade bilimsel bir eser olması sebebiyledir. Eserlerinde mutasavvıf kimliğini de sezdiren, zaman zaman mesnevilerine didaktik manzumeler yerleştiren Lâmi’î’nin bir şeyh/şair oluşu da eserinin muhtevası üzerinde etkili olmuştur. *Ferhad-nâme*’de aynı zamanda rüyayı etkileyen fiziksel koşullar ve rüya tabiri konuları üzerinde de çokça durulmuştur.

Rüyayı şekillendiren fiziksel koşullardan ve rüya tabiri ile ilgili teorilerden genişçe bahseden bir diğer mesnevî de *Kutadgu Bilig*’dir. Bilge bir hükümdarın, akıl ve adaletle devlet ve toplumu yönetmesi esasına dayanarak toplumdaki çeşitli meslek gruplarının içinde olan rüya tabircileri ile girdiği ilişkiler ve onların korunup denetlenmesi konusunda sunulan önerilerin bulunduğu bölümde bu hususlar üzerinde durulduğu görülmektedir.

Bu makalede, konusu ne olursa olsun mesnevilerde çeşitli ölçülerde işlenen rüya olgusu hakkındaki bilgi ve teorilerden hareketle edebi eserlerin birçok farklı disiplinin ilgilerini paylaştığı sonucuna vardık. Klasik Türk edebiyatı sahasına mensup şairlerin

eserlerini meydana getirirken duygularını, heyecanlarını, coşkularını yansıtmak, okuyucunun sanat ve estetik zevkine hitap etmek yanında dinî ve ilmî konularda toplumu aydınlatma ve doğru bilgiyi yaygınlaştırma amacı doğrultusunda hareket ettikleri görülmektedir. Bu işleve sahip edebi eserlerin incelenmesi klasik şiirin toplum, din ve ilim hayatına katkıları konusunda daha aydınlatıcı bilgilerin su yüzüne çıkmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- ABDELMAKSOUND, Belal Saber Mohamed (2004), *Leylâ ile Mecnûn Mesnevisinin Arap, Fars ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri*, C II., Doktora tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ABDULKADİR Geylani (1983), *Atiyye-i Subhaniye*, (Çev. Mehmet Arif), İstanbul: Uluçınar Yay.
- AKDOĞAN, Yaşar. *Ahmedî İskender-nâme*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10667.ahmediskendernamevasarakdoganpdf.pdf?0> (Erişim: 10. 07. 2017)
- ALTUN, Mustafa (2015), *Hâb-nâme-i Veysi*, İstanbul: MVT Yay.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1959), *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- ARSLAN, Mahmut, İ. Hakkı AKSOYAK (1994), *Haşmet Külliyyatı Dîvân, Senedü'ş-Şu'arâ, Vilâdet-nâme (Sûr-nâme), İntisâbü'l-Müluk*, Sivas: Dilek Matbaacılık.
- AYDAR, Hidayet (2005), “Hz. Muhammed’in Bazı Rüyaları ve Yaptığı Rüya Yorumlarından Örnekler”, *Ekev Akademi Dergisi*, 89-102.
- AYDAR, Hidayet (2005), “Kur’an’da Rüyalara ve Rüyalara Hayata Yansımaları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V(4)*, 39-60.
- AYDEMİR, Yaşar (2007), *Vücûdî, Hayâl u Yâr*, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.
- AYDEMİR, Yaşar (2017), *Vücûdî, Hayâl u Yâr*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56189.vucudi-hayal-u-yarpdf.pdf?0> (Erişim: 14.07.2018)
- AYDIN, Hasan (2007), “İslam Felsefesinde Rüya Kuramı, İşlevleri ve Kimi Sonuçları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 23, S.23, 165-178.
- HABİBOĞLU, Bedreddin (1990), *Tâbir-nâme-i Muhyiddin-i Arabî'nin Transkripsiyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- CEYHAN, Adem (1997), *Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi*, C. I. İstanbul: MEB Yay.
- ÇELEBİ İlyas (2008), “Rüya”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: TDV Yay. 306-309.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (1996), *Muhammedîye*, C. II. Ankara: MEB Yay.
- ÇİFTÇİ, Selen, Gülbike YILDIRIM (2013), “İskendernâme'deki Anlama ve Anlatma Becerileri ile İlgili Unsurlar ve Bunların İlköğretim Türkçe Dersi (6,7,8.Sınıflar) Öğretim Programındaki Yeri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 313-331.
- DEBBAĞ, Abdulaziz (1976), *El-İbriz, Şeriat, Marifet, Hakikat* (Çev. C. Yıldırım), C. 1, İstanbul: Demir Yay.
- DEMİRBILEK, Salih (2000), *Ahmedî'nin İskendernâme Adlı Eseri Üzerinde İnceleme (Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Cümle Bilgisi), Metin Transkripsiyonu, Sözlük Çalışması*, Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- DİLÇİN, Cem (1991), *Mes'ud Bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr (İnceleme- Metin-Sözlük)*, Ankara: AKM Yay.
- EKER, Süer (2007), “Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig (1069)”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 193-199.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan (1989), “Ahlât-ı Erbaa”, *İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul: TDV Yay. 24.
- ERDOĞAN, Arzu (1993), *Türkçe Rüya Tabirnameleri ve İbn-i Sirin'den Tercüme Edilen Bir Tabirname*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

- GÖKYAY, Orhan Şaik, Vildan S. Coşkun (2010), “Tabirname”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 39. İstanbul: TDV Yay. 333.
- GÜRGENDERELİ, Müberra (2007), *Şeyh-i San’ân Mesnevisi- Mostarlı Ziyâ’i*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- GÜVEN, M. Yusuf, Osman Fatih BELBAĞI (2006), *Rüya*, İstanbul: Gülyurdu Yay.
- İMAMOĞLU, Abdulvahit (2010), “Bazı Psikanalistlere Göre Rüyanın İnsan Hayatındaki Rolü”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 22, 21-47.
- İBRAHİM HAKKI (1974), *Mârifetnâme*. (Sad. Turgut Ulusoy), C.I, İstanbul: Bahar Yay.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2008), *Yûsuf Hâs Hâcib Kutadgu Bilig Metin*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhshacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0> (Erişim: 14.07. 2017).
- KARACAN, Turgut (1974), *Nevîzâde Atâyî Heft-Hân Mesnevisi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- KARTAL, Ahmet (2013), *Doğu'nun Uzun Hikayesi Türk Edebiyatında Mesnevi*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- KATTANI, Muhammed Abdulhay b.Abdü'l- Kebir (1990), *Hz. Peygamberin Yöntemi*, (Çev. Ahmet Özel), İstanbul: İz Yay.
- KAYA, İ. Güven (2004), “Taşlıcalı Yahyâ Bey'in Şiirlerinde Rüya ve Rüya Tabirleri”, *İlmi Araştırmalar*, S.18, 61-70.
- KILIÇ, M. Erol (1999), “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *İslam Ansiklopedisi*, C.20, İstanbul: TDV Yay. 493-516.
- KUT, Günay (2003), “Lâmiî Çelebi”, *İslam Ansiklopedisi*, C.27, İstanbul: TDV Yay. 96-97.
- ESİR, Hasan Ali (2017) *Lâmi'î, Ferhâd-nâme*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78433/lamii--ferhadname.html> (Erişim: 14. 07. 2017)
- LEVEND, Agâh Sırrı (1984), *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- MORAN, Berna (1994), *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- NİĞDELİ HAKKI EROĞLU (2011), *Sultan Veled, Rebabnâme Tercümesi*, İstanbul: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay.
- NİZAM, Elif Ayan (2010), *Sâlim Efendi'nin Husrev ü Şîrîn Mesnevisi ve Türk Edebiyatında Husrev ü Şîrîn Mesnevileri*, I. Cilt, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- OSMANOĞLU, Ömer (2017), “Aristoteles'in Rüya Teorisi ve ‘Rüyalar Üzerine’ Adlı Eserinin Çevirisi”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4. 139-184.
- ÖNAL, Sevda (2007), “Sebeb-i Teliflerdeki Ortak ve Farklı Temalar”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 35, 105-124.
- ÖZCAN, Nurgül (2007), *Şâhî'nin Ferhâdnâme'si*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- PAŞALI, Melek (2007), “Tasavvufta Rüya Dili ve Asiye Hatun'un Rüya Mektupları”, *Keşkül, Rüya Sayısı*, S. 11. 34-37.
- RÜDÂNİ (2016), *Büyük Hadis Külliyyatı, Cem'ul-Fevâ'id Min Câmi'u'l-Usûl ve Mecma'u'z-Zevâ'id*. C.4, İstanbul: İz Yay.
- SAĞLAM, Ayşe (2016), *Taşlıcalı Yahya Gülşen-i Envâr*, İstanbul: Grafiker Yay.
- SARIKAYA, Erdem (2017), *Eski Türk Edebiyatında Rüya, Başlangıçtan XV. Asra Kadar*, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- SARIKAYA Hüseyin (2016), “Vücûdî”, *İslam Ansiklopedisi*, EK-II, İstanbul: TDV., 661-662.
- TAŞ, Ali, Mahmut Hızıroğlu, Ahmet Yağmur Ersoy, Kazım Ozan Özer (2017), “Kutadgu Bilig'de Stratejik Düşünmenin İzini Sürmek”, *Bilig*, S. 80, 147-178.
- TEZCAN, Nuran (2016), *Divan Edebiyatına Yeniden Bakış*, İstanbul: YKY Yay.
- ÜSTÜN, Mehmet Cihat (2014), *Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi (Gramer – Metin – Dizin)*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- YAVUZ, Kemal (2000), *Âşık Paşa Garib-nâme*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10669,garib-namepdf.pdf?0> (Erişim: 14.06.2017)
- YAVUZ, Kemal (2007), *Mu'îni'nin Mesnevî-i Murâdiyye'si Mesnevî Tercüme ve Şerhi* <https://www.selcuk.edu.tr/dosyalar/files/323/yay%C4%B1nlar/muradiye.pdf> (Erişim: 24.08.2017)
- YAZIR, Elmalılı Hamdi (1999), *Hak Dini Kur'an Dili*, C.1, Ankara: Akçağ Yay.

- YILMAZ, Kadriye, Kamile Çetin (2007), “Rüyalar ve Niyazî-i Mısırî'nin Ta‘birâtü'l-Vâkı‘ât Adlı Eserinde Rüyaların Dili”, *Turkish Studies*, 2/4, 1066-1076.t
- YÜKSEL, Hasan Avni (1990), *Türk- İslâm Tasavvuf Geleneğinde Rüyâ*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ZAVOTÇU, Gencay (2007), *Türk Edebiyatında Hâb-nâme ve Ömer Fu‘âdi'nin Hâbiyye Adlı Risâlesi*, Kocaeli: Hazret-i Pîr Şeyh Şa‘bân-ı Velî Vakfı Yayınları.
- ZENGİN, Ahmet Yaşar (1997), *Seyyid Süleyman'ın Tâbirnâmesi Üzerine Bir Çalışma*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.